نالی و سۆفیگەری

د. عەبدوڵڵا خدر مەولوود
(زانکۆی سەلاحەدین – کۆلێژی پەروەردە)

«پاک بوونەوە گاڵتە نییە، هەر بە قسە نابێ و گومرگی خۆی دەوێ»

(٢ – ٢)

دەروێشی و سۆفیگەری و نالی

ئەو ناوانەی نالی بە باشە باسیان ناکاو گلەییان لێدەکا لە دیوانە چاپکراوەکان و نووسینی تر لێکدراونەتەوە و شیکراونەتەوە. بۆیە ئێمە ڕێگایەکی ترمان گرتووە بۆ ئەوەی بە شێوازێکی جیا لەوان بتوانین دوو قسان لەو بابەتە بکەین، پێشتر بە ژمارە باس لەو دێڕانە کراوەو هەموو ئەو دێڕانە کۆمەڵ کۆمەڵ لەژێر چەند ناونیشانێک پۆلێن کراون، کە زیاتر باس لە هێڵە گشتییەکان کراوەو تاک تاکی دێڕەکانیش وەک نموونە نیشان دراون.

١- ڕیا و ڕیاکاری:

(نالی) کە ویقاری نییە بێ باکە لە خەڵقی
سۆفی کە سلووکێکی هەیە عوجب و ڕیایە

ل١١١

ڕیا وشەیەکەو لە (ریاږ)ەوە هاتووە، زۆر جار لە قورئان و فەرموودەکانی پێغەمبەر (د)دا هاتووە. گوناحێکی گەورەیەو لەگەڵ بیروباوەڕی تەواو کۆنابێتەوە. ڕیا واتە هەر ئیشێکی چاک و باش بکەی، بەلام بۆ باری تەعالا نەبێت، دیارە نالی زۆر بێزو قێزی لە ڕیاو هاوواتاکانی بۆتەوەو بۆیە زۆر جار بەکاری هێناوە.

ڕیشەکەی پان و درێژە بۆ ڕیا خزمەت دەکا
زاهیرە هەر کەس لە تووڵ و عەرزی ڕیشی دا ڕیا

ل٤٣

وشەی ڕیا پێنج جار لە قورئان هاتووە "لە سوورەتی (بەقەرە)، ئایەتی (٢٦٤)، (نساء) ئایەتەکانی (٣٨، ١٤٢)، (ئەنفال) ئایەتی (٤٧)، (ماعون)، ئایەتی (٦)(٢٥).

(والذين ينفقون اموالهم رياء الناس ولا يؤمنون بالله ولا باليوم الاخر). لە فەرموودەکانی پێغەمبەریش (د) زۆرجار باس لەڕیا و ڕیاکاران کراوە: (لا يقبل الله عملا فيه مثقال حبة من خردل من رياء)(٢٦).

خاتری زاهید و خاڵی خاڵی
نییە ئەلبەتە لە بێنێکی ڕیا

ل٥٢

نیشانەکانی ڕیا لەو کارانە ڕەنگ دەدەنەوە کە لە دەروونێکی نەخۆش و دڵی ڕەشەوە هەڵدەقوڵێن و ئەنجامەکەشی بۆ خۆپەرستی دەگەڕێتەوە. لە فەرموودەی تر بە (شرکی بچووک) ناوبراوە. ڕیاو عیشق و ڕیا و دڵسۆزی پێکەوە کۆنابنەوە. ئەوانەی چاکەی بە درۆ دەکەن، یا خۆیان وا نیشانی ئەم و ئەو دەدەن کە خواناس و لە خواترسن، لە پاڵ ئەمانە بەرژەندییەکانی خۆیان بەڕێوە دەبن، نالی پەردەی لەڕووی ئەمانە هەڵماڵیوەو دەموچاو و ڕووی ڕاستی ئەوانەمان نیشان دەدا.

خۆشترە عوزری گونەهکاران لە سەد زیکری ڕیا
ئەو بە نەرمی عەفوە عەفوە ئەم بەتوندی عەفعەفە

ل٩٦

لە دوو دێڕو وێنەی شیعری تر وشەی ڕیا بەکارهاتوون (١١٠-١)،(١١٦-٨). ئەڵبەتە جیاوازییەکی زۆر هەیە لەنێوان ئەو کارو کردەوانەی بۆ ڕەزامەندی خوای گەورە کراوە، لەگەڵ ئەوانەی بۆ ئافەرین و پاشان لە خشتەبردنی خەڵک ئەنجام دراوە. هاوواتاکانی ڕیاش زۆرن و لە فەرهەنگەکانیش ئیشارەیان پێکراوە، هەندێکیان وەک موتەرادیف لە شوێنی ڕیا بەکار هاتوون(٢٧). لەوانە: نیفاق، زەرق، سالوس، تەڕدەستی، تەزویر و .. ئەوانی تر. نالیش زۆربەی ئەوهاوواتایانەی بەکارهێناوە، دوو نموونە دەهێنینەوە:

ئیزهاری ئیددیعای تەسەببور لە وەسڵی تۆ
یا مەکرە یا دەسیسەیە یا کیزبە یا نیفاق

ل٦٨

ئەوەی تێبینی دەکرێ نالی لەو دێڕە چوار شتی زۆر عەجایب و ناقۆڵای پێکەوە گرێداوە (مەکرو دەسیسە، کیزب و نیفاق) کە بە ڕاستی لێک دەوەشێنەوە. سیفەتێک لەو سیفەتانە هیچ و پووچی خاوەنەکەی نیشان دەدا، ئەگەر یەکێک هەر چوارسیفەتەکانی تێدا کۆببێتەوە چ دەعبایەکی ناشیرینی لێ ئیجاد دەبێت، لەو دێڕە نیفاق واتە دووڕوو، لەسەرەوە ڕەنگێک و لەژێرەوەش ڕەنگێکی تر، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ واتاکەی پڕ بە پێستی ڕیایە.

نەرم و زەرقی فیرقەیی سالووسیان
شاهیدی زوورە زمانی لووسیان

ل٨١

نالی لەو دێرە زەرق و سالووسی بەکارهێناوە، کە هەردووکیان هاوواتای وشەی ڕیان. لە نالی (دیوان) و لاپەڕە (٣٢٥) وا نووسراوە: (زەرق: ئارایش و ڕەنگاوڕەنگی) لە شەرحەکەش بە (جوان) لێکدراوەتەوە. ڕەنگاوڕەنگی وشەی (زەرق) بۆ ئارایش و جوانی بەکار نەهاتووە، لەو دێرە واتای دووڕوویی و ڕیاکاری هەیە، واتە بەپێی بەرژەوەندییەکان ڕەنگی خۆی دەگۆڕێ. نەرم و زووریش دژیەکن ئەگەر بێتوو (زوور) وەکو وشەیەکی کوردی بخوێندرێتەوە. لە زۆر شوێنی دیوانەکە نالی ئەو سیفەتانە ڕیسوا دەکاو بە چاوێکی سووک و نزم تێیان دەڕوانێ و ناویان دەهێنێ، ڕەتکردنەوەی ئەوسیفەتانە پیاوەتی و مەردایەتی و ڕەوشتی بەرزی نالی نیشان دەدەن:

یەک ڕەنگم و بێ ڕەنگم و ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ
بەم ڕەنگە دەبێ ڕەنگ ڕژێ عیشقی حەقیقی
ل١٢١

٢- وشک بوونەوە، یا بێبەش بوون لە دنیای عیشق:
ئێستەش سریشکی عیشقی هەیە شیوی ئاودار
یاخۆ بووە بە سۆفی یی وشکی لە حەق دوور
ل١٤٣

عیشق خەڵاتی خودای دلۆڤانە بۆ بەندە نزیکەکانی خۆی، سەرچاوەکەی زۆر پاک و بێگەردە، هەر بۆیە گڕو گڵپەیەکە نە دووکەڵی هەیەو نە خۆڵەمێش، ئەوانەی بە ئاگری عیشق سووتاون ئێستاش گۆڕو مەزاریان بۆ تەبەڕوک و پیرۆزی سەردان دەکرێن. عیشق بە دڵەوە پەیوەست و پەیوەندارە کە ئەویش شوێنی بیروباوەڕو ئیمانە.

لە دڵدا ئاتەشی عیشقت بڵێسەی میسلی تەندوورە
شەتی ئەشکم نەبێ مانیع دەسووتێم دەیمە کۆی نوورە
ل٩٤

عیشق کانییەکە بوون و هەبوونی لەبەر دەڕوات و ژیانیش ڕێک دەخات و بەڕێوەی دەبات، مرۆڤ و سروشت و دەوروبەر جوان و قەشەنگ و ڕەنگاو ڕەنگ دەکات. تیشک و برووسکەکانی بە بەردەوامی لەگەڵ هێزی تاریکی و بێچووە شەیتان و ئەهریمەنەکان لە ململانێیەکی بێ پسانەوەدایە هەر عیشقی پیرۆزیشە

سەرەنجام بتوانێ تاڵە ئاوریشمەکان بدۆزێتەوە، ئەو تاڵە ئاوریشمە زەربافتانەی سەرێکیان لە عەردەو ئەوی تریان لە کەشکەشانی مەلەکووت دایە.

سەماع و گەردشی عیشقە حەقیقەت
لە سۆفی و ڕەقس و تەقلیدی نەما باس
ل٦٦

هەر چەندە وشەی عیشق لە قورئانی پیرۆز نەهاتووە، بەڵام وشەو هاوواتاکانی وەک (هەوا)، (ود)، (حوب) بە زۆر شێوە بەکارهاتوون، وشەی (حب) بە (٢٢) قاڵب و شێوەی جیا بەکارهاتووە، (قل ان كنتم تحبون الله فأتبعوني يحببكم الله ويغفر لكم ذنوبكم والله غفور رحيم) واتە(بێژە: ئێوە ئەگەر خوداتان خۆش دەوێ، شوێن من کەون هەتا خوداش خۆشی بوێن و لە گوناهانیش و ببووریێ. دیارە خودا خەتابەخش و دلۆڤانە)(٢٩). لە شوێنێکی تریش دەفەرموێ: (فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه اذلة على المؤمنين...) واتە: (خوا لەمەولا کۆمەڵێ وا دەخاتە ڕوو. خۆشی بوێن، ئەوانیش خوایان خۆش بوێ و لە حاندی خاوەن باوەڕان نەرم و نیان دەبزوونەوە. ...)(٣٠).

هەمان شت لە فەرموودەکانی پێغەمبەریش (د) وشەی (حوب) زۆر بەکارهاتووەو دوو نموونەمان لە فەرموودەکانی قودسی وەرگرتووە: (كنت كنزا مخفيا فأحببت ان اعرف، فخلقت الخلق ليعرفوني) واتە (گەنجینەو خەزێنەیەکی شاراوە بووم و ویستم بناسرێم، خەڵکم دروست کرد هەر بۆ ئەوەی بناسرێم). لە فەرموودەیەکی تریش دەفەرموێ: (المتحابون في الله في ظل العرش يوم لاظل الا ظله، يغبطهم بمكانهم النبيون والشهداء)(٣١) واتە (ئەوانەی تەنیا بۆ خودا یەکتریان خۆش بوویت لەژێر سێبەری عەرشی خودا دادەبن لەو ڕۆژەی کە هیچ سێبەرێک نییە تەنیا ئەو سێبەرە نەبێت، پێغەمبەرەکان و شەهیدان خۆزگە بەو شوێنە دەخوازن).

هەر بۆیە دەتوانین بڵێین دروست بوونی ئەو چەرخ و گەردوونە سەرچاوەکەی لە عیشقەوە هەڵقوڵاوە. دەروێش و موربدانی دنیای عیشق دڵ و دەروون بێگەردو دەست و داوێن پاکن. عاشق لە مەعشوقەکەی بترازێ شتێکی تری گەرەک نییە. لە بازاڕی عیشقدا زەرەرمەندو دۆڕاو نییە. مردنیش لە کووچەو کۆڵان و دەربوونەکانیدا جاویدانی و نەمری لێ وەدەست دێت عیشق نەک هەر

وەڵامی ئەو پرسیارە ئاڵۆز و گرانانە دەداتەوە، بەڵکو هەموو (تەنگ و چەڵەمە و ئاستەنگەکان، یا شتە دژوارو تەمومژاوییەکانی هۆشیش ڕاڤە دەکات)(٣٢). ئەو لەگەڵ بابەت و شتێک کۆنابێتەوە کە لە ئاست و نرخ و بەهای ئەودا نەبێت، بۆیە دەڵێن: (عیشق لەگەڵ زوهدو ڕیباو پیشە کۆنابێتەوە)(٣٣).

ئەم چەند دێڕە شتێکیان لە گەورەیی و پیرۆزی عیشق نیشان دا، کە سەد لە سەد دژی سەرە بابەتەکەن، بەڵام ئەگەر هەموو ئەوانە پێچەوانە بکەینەوە بە ڕووەکەی تری بە هەمان ئامانج دەگەینەوە، وەک ئەوەی لە دژی تاڵی زۆر باسی خۆشی و بەلەزەتی شیرینی بکرێ.

فەسڵێ کە هەر لە فەرقی بەشەر تا ڕەگی شەجەر
وشکی بەغەیری سۆفی و عەسا نەمایەوە

ل١٠٩

لەبەر ئەوەی نالی نموونەی زۆرە بۆ ئەم بابەتە ئێمە تەنیا ژمارەی لاپەڕە و دێڕەکان دەنووسینەوە(*).

٣- دنیا پەرستی:

وەک سۆفیی سافی مەبە ئالوودە بە دونیا
بێ هوودە موکەددەر مەکە سەرچاوەیی مەشرەب

ل٥٧

ئەگەر سەیرێکی ئەو دێڕە شیعرانە بکەین کە بۆ دنیا وتراون، یا وشەی دنیایان تێدا بەکار هاتووە، دەبینین ئەوەی نالی بە حاڵی دنیای کردووە، وەک دەڵێن: (سەرما بە هەتیو و با بە دەواری شڕی ناکا) بە چاوێکی یەکجار نزم و زۆر بەبێ قیمەت تەماشای دنیای کردووە، ناو و سیفەتی وای بەدنیا داوە کە بەڕاستی ڕەنگدانەوەی ئەو بیروباوەڕو سۆزو هەڵاوە گڕگرتووەیە کە لە ناخ و دەروونی شاعیر هەڵقوڵاوە.

لەززەتی دونیا کە هیچ و پووچە لای ئەهلی ئەدەب
ئەووەل و ئاغازی جەورو دەردە، ئەنجامی ستەم

ل٧٢

ئێمە ئەو ململانێیەی نالی و دنیا بۆ دوو هۆکاری سەرەکی دەگەڕێنینەوە:

١- کاریگەری ئایینی.
٢- هۆکاری خود و کەسیەتی.

نالی دەڵێ:

قەدری من چەندە لەلای دەوڵەتی دونیایی دەنی
قەدری ئەو کەمتر و هەردوو لە غەمی یەکدی غەنی

ل١٥٩

دیارە نالی سەر لەبەری دنیای ڕەفز و ڕەت کردۆتەوە، تەنیا ئەو هێڵە باریکە نەبێت کە لە ڕێگایەوە بتوانێت بیروباوەڕ و پەیامەکەی بە دەوروبەر بگەیەنێ، ئەوانەی بە تەواوی پشت لە دنیا دەکەن و هیچ ئیعتیبارێکی بۆ ناهێڵنەوە ئەو کەسانەن کە هەموو خۆشی و بەرژەوەندییەکانیان وەلا ناوەو هەر بۆ ئەوە دەژین شادی و سەرفرازی بە خەڵکی تر بدەن. بۆ ئەم بابەتە نموونە زۆرە (١٠٠-٥)، (١١٨-٣)، (١٣٠-١)، (١٥٩-٨)، (١٦١-١١).. تاد. زۆرانبازی و ڕکەبەری نێوان نالی و دنیا گەیشتۆتە پلەیەک هەموو تاڵە مووەکان پساون و شەرمیشیان لێک شکاوە، بابزانین نالی چی بە دنیا دەڵێ:

هەر دەمە فەرشی کەسێکی کەیە بێ مەهر و نیکاح
دوور لە چاکان چ عەجەب فاحیشە دونیاییکە

ل٩٩

نالی لەو دێڕە هیچ بۆ دنیا ناهێڵێتەوەو لە دوو لاوە دەستەکانی خاڵی دەکا، یەکەم: تێکەڵ بوون و نەبوونی (مەهر و نیکاح) بە ناشەرعی و یاساغی نیشان داوە، دووەمیش: ناوی (چاکان)ی هێناوەو لەو دنیایەی بردوونەتە دەرێ، ئەوانیش (چاکان) هەر دوو ڕەگەزەکە بەخۆ دەگرێ چ مێ بێت یاخود نێر، لە شوێنانی ئاوەها وردەکاری و گەورەیی نالی بەدەردەکەون کە چ تواناو دەسەڵاتی بەسەر وشەدا شکاوە.

نالی لەو کارو پیشەیەی هەیبووە زۆر ورد بووە، لە شیعرەکانیشڕا دیارە کە خاوەن بیرو باوەڕو ئیمانێکی پتەو بووە، بەپێی ئەو گۆتەو پەندەی کە دەڵێ (دوژمنی دوژمنم دۆستمە) ئیشی خۆی کردووە، پاشان ئەو هاوکێشە بەلایەن و ڕووەکەی تری وەردەگرێ و هەمدیسان بەرامبەری دەوەستێ و پەنجەی نارازی بوون و دواتر گەف و هەڕەشەو ئینجا قسەو شەڕی خۆی دەکا. هاوکێشەکە لای ئەو دەبێت بە (دۆستی دوژمنم، دوژمنمە). بۆیە چەندی ڕق لە دنیا بووە ئەوەندەو بەڵکو زیاتریش ڕق و قینی لە دۆستەکانی دنیایە.

تۆ شێخ و ئەو عەجووزە عەجەب دۆستی یەکترن
بێ شاهید و نیکاحە دیارە موعامەلە
ل١٠٠

لەبەر ئەوەی نالی ڕۆشنفکرێکی گەورە بووە، بۆیە ئاگادارو شارەزای هێڵ و جموجۆڵەکانی ناو کۆمەڵیش بووە، هەر لەبەر ئەوەشە ئەو نەهاتووە (تەڕو وشک پێکەوە بسووتێنێ)، بەڵکو توانیویەتی ڕەنگ و ڕووەکان دەستنیشان بکات و لێکیشیان جیا بکاتەوە. ئەو هەر بای ئەوەندە گلەیی و گازاندە لەو دنیا پەرستانە دەکات کە زێدەڕۆیی لە پەیوەندییەکانیان نەکەن و هەموو سنوورەکان نەبەزێنن بۆ ئەوەی خۆشی سروشت تێک نەچێت و مافەکان پێشێل نەکرێن، تا یاسای دارستان پیادە نەبێت نالی ناوی ئەمانەی هێناوە، بەڵام لەبەر ئەوەی دنیاپەرستی ئەمانە ڕاستەوخۆو بێ دەمامک و پەردەو چەواشەکردن بووە، هەڵپەو هەڵسوکەوتیان دیار و ئاشکرابووە، ڕاوەستانیش بەرامبەریان شێوەو قاڵبی تایبەتی وەرگرتووە.

ئەهلی دونیایێ لەبەر حیرس و تەمەع هوشیارن
بە خوسووسی بگەڕێی مەست و خیرەمەندی نییە
ل١١٨

شەڕ و ململانێی تەواو و بەردەوامی لەگەڵ ئەوانەیە کە لە ژێر پەردە و دەمامکی پیاوی ئایینی و خواپەرستیدا خۆیان حەشارداوە. دیارە ئەمانەش ئایینی پیرۆزی ئیسلامیان کردۆتە چەکێک و مەرامە ناڕەواکانی خۆیان پێ جێبەجێ دەکەن، ئەوانەش ڕیشیان بەرداوەتەوە، بەساختە و درۆ خۆیان خزاندۆتە ناو حەلقەی زیکرو وەعزو ئامۆژگاری، بەناو لە خەڵوەتدان و لە ژێرەوەش دەسەڵات و جاسوسیان هەیە، نە ئیش و کارێ دەکەن و نە بەرهەمێکیان هەیە خواردنی خۆشیش دەخۆن و دەڵەک و ڕێویش دەپۆشن.

مەغشووشی زەڕو عاجزی زیو، دەرهەمی درهەم
بۆ تێک چووە سۆفی، کەرە بۆزەی غەم و یاری
ل١٢٠

نموونەی تر بۆ ئەو بابەتە دەستنیشان کراون(**).

٤- تەنز، یا گاڵتە پێکردن:

(نالی) وەرە هەزلێکی کە عاری شوعەرا بێ
ڕوو ڕەش مەکە پێی سەفحەیی هیچ لەوح و کیتابێ
ل١٦٧

تەنزو قسەی خۆش و گاڵتەوگەپ لە شیعر و پەخشان مێژوویەکی یەکجار کۆنی هەیە، نالیش شیعرەکانی لەو بابەتە بێبەش نەکردووە. بەڵام ئەوەی تێبینی دەکرێ دێڕە شیعرە تەنزەکانی نالی لە ئاستێکی زۆر بەرزو گراندان و لایەنە هونەرییەکانیان فەرامۆش نەکراوە.

واعیزو سۆفی و دەروێش.. تاد. بوونەتە کەرەسە بۆ ئەو وێنە شیعرییانە کە نالی سەرلەبەریان ڕەت دەکاتەوە، ئەویش هەر لەبەر ئەوەی چونکە ئەو هەڵسوکەوت و ڕێسایانە لەگەڵ خەت و بیروباوەڕی ئایینی پیرۆزی ئیسلام یەک ناگرنەوە.

ئەو شێخە بە کەم مەگرە کە پەشمینە مووریدە
ئەو ڕیشە بە سەردار و ڕەئیسێکی بزانە
ل١٠٢

دیارە نالی لایەنە پەروەردەییەکەشی لە بیرنەچووە کە ئەم دێڕانە دوو لایەنە کارەکانی خۆیان ئەنجام دەدەن، یا وەک دەڵێن نالی دەیەوێ (بە بەردێک دوو چۆلەکە بپێکێ) لە لایەک ئاگاداری ئەو چینانە دەکا لەوەی کارەکانیان بێسوود و بێهوودەو بێ بەرهەمن، میللەتیش وشیار دەکاتەوە کە لە کەسانێکی دوو ڕوو، مشەخۆر، درۆزن دوور بکەونەوە، دێڕە شیعرەکانی بۆ ئەم بابەتە وەکو وێنەی کاریکاتێر زۆر بەئاسانی وێنە دەکێشرێن و سەرنج بۆ لای خۆیان ڕادەکێشن.

سۆفی چییە ئیشی تۆ، هەر کایە حەشیشی تۆ
عاشق وەکو ڕیشی تۆ، هەوساری لەکن پەشمە
ل١٠١

نموونەی تریشمان هەیە:
(١٠١-٦)، (٧٤-٧)، (٦٩-١)، (١٦٥-٨).

٥- بەبیر هێنانەوە، یا ترساندن:
بە مەرگی تۆ قەسەم زاهید هەموو عومرت عوبوورێکە
مەکان و مەنزلت ئاخیر لەکن جەمعی قوبوورێکە
ل٩٨

نالی زاهید و ئەوانەی وەک ئەون ئاگادار دەکاتەوە، یا بە شێوەیەک بە بیریان دەهێنێتەوە، کە ئەو ژیان و دوارۆژەی بە خەیاڵ و لەسەر هەوا بنیاتی دەنێن هیچ لە مەسەلەکان ناگۆڕێت و زۆر پێویستە چاوێک بە گوزەرانیاندا بگێڕنەوە، ئەگەرنا هەر چرکەیەکە ئەوەی هەیانەو نییانە هەمووی ڕەش دەبێتەوە، لە دنیایەکەی تریش دەست بەتاڵ لە شانازی و سەروەری، چاوشۆڕ و شەرمەزار لە ڕابردوو. ئینجا دەبێ مەکان و مەنزڵی ئەو لایان چۆن بێت.

پاش خوێندنەوەی ئەو هەموو گلەوگازاندەو تەعلیق لێدان و ناڕازی بوونەو دواتر قسەی زیاد کردن کە بە شێوەی تەنز و بە تەوسەوە وێنە کێشراون، ڕوو و ڕوخساری ڕەش و ناشیرینی ئەو کەسانەی نیشان دا کە بەناوی ئایینەوە مەرامەکانی خۆیان ئەنجام دەدەن و فێڵ لەم و لەو دەکەن. نالی بەم برە شیعرانەی بیروڕا و هەڵوێستەکانی خۆی بۆ ئێمە یەکالا کردۆتەوە بەرامبەر بەو هەموو ناونیشانە زلانەی باسیان لێوەکرا، وەکو ڕۆشنفکرێکیش دەوری ڕابەری بینیوە لەوەی کۆمەڵ و میللەتی وشیار کردۆتەوەو ڕۆڵی پەروەردەییشی گێڕاوە. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا دەبینین نالی چ وەکو شاعیر یا وەک مرۆڤێکی ڕۆشنبیرو شارەزا ناوە ناوە لە دنیای سۆفیگەری نزیک بۆتەوە، ئێمە ئەو نزیک بوونەوە بۆ کاریگەری خوێندنی ئەو کتێب و سەرچاوانە و پاشان تێکەڵ بوون بەشاعیرە گەورەکانی ئیسلام و بوونی هەردوو تەریقەتە سەرەکییەکەی شاری سلێمانی دەگەڕێنینەوە. ئەو نزیکییەی نالی بۆ دنیای سۆفیگەری لە دوو ڕووەوە خۆی دەنوێنێ:

١- بەکارهێنانی وشەو زاراوەی سۆفیگەری: پاش پێککگرتنی فەرهەنگی وشەی دیوانی نالی و چەند فەرهەنگ و فەرهەنگۆکی(٣٤) وشەو زاراوەی سۆفیگەری دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە نالی بە سەدان وشەو زاراوەی سۆفیگەری بەکارهێناوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبینین کەمێکیان یا هەندێکیان لەو وشە و زاراوانە بۆ خودی بابەتی سۆفیگەری بەکار بردراون و ئەوانی تر وەک کەرەسەی ئاسایی بۆ مەجالی ترو واتای خۆیان بەکارهێنراون. ئەو دەستنیشان کردنە بەسە بۆ ئەو خاڵەو ئەگینا دەتوانین وشەو زاراوەکان بەرامبەر یەکتر ڕاگرین و وەکو زنجیرەش یەک لەدوای یەک ڕیزیان بکەین و تۆماریان بکەین، ئەو کارەمان بەزیاد زانی.

٢- لەو وشەو زاراوانەو کەرەسەکانی تر نالی توانیویەتی دێڕە شیعرو وێنەی هونەری وا بێنێتە ناوەوە کە خۆیان لە قەرەی وێنەی شیعری هونەری شاعیرە گەورەکانی دنیای ئیسلام و ڕۆژهەڵات بدەن (ئەگەر تێشی نەپەڕاندبن).

گەڕانەوەی مەولانا خالید بۆ شاری سلێمانی و بەخۆ بەتەریقەتە تازەکەی، گردبوونەوەی خوێندەوارو مەلا پایەبەرزەکانی شارو دەرەوەی بەدەوری ئەو تەریقەتەو زۆر بەخێرایی مەیدانی کارکردنیان فراوان دەبوو، دیارە لەبەر زانایی و لێهاتوویی مەولانا تا دەهات تەریقەتەکەیان پەرەی دەستاندو بەم لاو ئەولا بڵاو دەبۆوە.

ئەنجامی ئەمانە بوو بەهۆی ئەو ململانێیەی کە نەدەبوو ڕووبدا و ڕوویدا. بوون و دروست بوون و ڕێکخستنی هەموو ئەو تەریقەتانەش دەگەڕێتەوە بۆ بەپڕۆگرام کردن و پێش خستن و باشکردنی هەردوو ژیانی دنیایی و ئایینیی کۆمەڵانی خەڵکەکەو پێشڕەوی و ڕێ نیشاندانیانە بۆ گەیشتن بەخۆشی و سەربەرزی هەردوو دنیا. هەر بۆیەشە دەبینین نالی سەر لەبەری سۆفیگەری و تەریقەتەکان ڕەت ناکاتەوە، بۆیە ناوە ناوە دێڕێکی وای لە غەزەلێک یا قەسیدەیەک تەوزیف کردووە کە پڕ بەپێستی خۆیەتی بۆ نیشاندان و پێش چاوخستنی لایەنە گەش و پرشنگدارو دیارەکانی ئەو بوارە.

عاشق هەوەسی مەیکەدەو و عیلمی بەسیتە
عاقل تەلەبی مەدرەسەو و جەهلی مورەککەب

ل٥٧

نالی لێرە بۆ هەر نیوە دێڕێک پێنج وشەی هێناوەو بەرامبەر بە یەک لەنگەریان گرتووە، هەردوو نیوە دێڕەکەش وشەکانیان دژ یەکن جا چ بە ئاشکرابێت یاخود بە نهێنی و دوور بە دووری (عاشق × عاقل)، (هەوەس × تەڵەب)، (مەیکدە × مەدرەسە)، (عیلم × جەهل)، (بەسیت × مورەککەب). ئەو دێرە تەژییە بە وشە و زاراوەی سۆفیگەری یا عیرفان لەو دێرە شتەکانی پەیوەندار بە هۆش و دواتر بەو دنیایە سەرلەبەری وەلا نراوە و ڕەت کراوەتەوە، ئەمە کارێکەو ئەنجامەکەی لای نالییە، چونکە ئەو لەگەڵ ڕووداو و سەرەتاکاندا تەواوی نەخشەکەی لەبەردەستەو خوێندراوەتەوە، لەو دێڕەش بە ئاشکرا دیارە کە زۆر لە لایەنەکانی ئێرەی بۆ جەهلی مورەککەب دەبا، لەو دێڕە ململانێ و بەگژیەکدا چوونێک

هەیە لە نێوان عاشق و عاقڵ یا دڵ و هۆش کە یەکەمیان بە ئاسمانەوە بەندەو ئەوی تریشیان بە ئەرز، دڵ تەڕە، گەشە، بە دنیای دوور و مەلەکووت بەستراوە. هۆش وشک و برینگە، هەستەکانی ناتەواو و کارەکانیان سەقەت و ئیفلیجن، تەنیا پێشە خۆیان دەبینن، ئەی ئەوە نییە پاڵەوانی نیوە دێڕی دووەم کە عاقڵەکەیە چی بەسەر هاتووە عاشق پاڵەوانی نیوە دێڕی یەکەمە و نادیارە، هەر یەکێک گەیشتە پلەی عاشقی ئەو پاڵەوانەیە و دەورە سەرەکییەکە بە ئەو دەسپێردرێ، عاشق مەعشووقەی خۆی هەیە، نالی لێرەکانە باسی خاوەن دڵ دەکا، ئەوەی دەبێ بەخاوەن دڵ پێویستە چەند پلەیەکی ببڕێ، بۆیە ئەو نەپێویستی بە زانینە و نە بەهەستەکان، ئەو شتی تری هەیە بۆ گەیشتن بە تاکە مەرامی کە مەعشووقەکەیەتی.

بە میعراجی سلووکی سالیکاندا تا نەچی ڕۆژێ
لەنێو جەهلی مورەککەبدا دەمێنی هەروەکو ماوەی
ل١٦١

بۆیە نیوە دێڕی (عاشق هەوەسی. . . تاد) بە ئاشکرا دیارە بۆنی سۆفیگەری لێ دێت، نیوە دێڕی دووەمیش دیارە تەعیلق و پەلار گرتنە لە عەقڵ و مەدرەسە و زانین.

ئێمە ئەو ململانێ و ڕکەبەرییەی نێوان دڵ و هۆش بۆ سەدەکانی چوارەم و پێنجەمی کۆچی دەگەڕێنینەوە، کە ئەمەش لە نووسینەکانی ئیمامی غەزالی و ئیبن ڕوشد ڕەنگیان داوەتەوە، کە هەر یەکە لەو دوو ڕێبازەش موریدو لایەنگیری خۆیان هەبووە، دواتر لە سەدەی شەشی کۆچی ئیبنولعەرەبی نامەیەکی بۆ ئیمامی فەخری ڕازی نووسیوە، هەمان ئەو بابەتەی ورووژاندووەو دیسان ئەویش لاتەرازووەکەی بەلای دڵ و ڕێبازی سۆفیگەریدا دەلەنگێنێ(٣٥).

خانەقاش هەروەکو مەیخانە کە هەر ئاوا بێ
مەجلیسێکی هەیە ئەمما گەپ و گۆبەندی نییە
ل١١٧

لە نوسخە و چاپی تر هەندێ جیاوازی لەو دێڕەدا هەیە، نالی خانەقا و مەیخانەی پێکچواندووە و بەرامبەر بەیەکتری داناون. لە فەرهەنگەکانی سۆفیگەری و دیوانی شاعیرانی عیرفان هەر دوو وشەی خانەقاو مەیخانە یەک واتایان هەیە. ئاشکرا دیارە هەردوو وشەکان بە واتا ئاساییەکانی خۆیان بەکار نەهاتوون و بەڵکو وەکو دوو زاراوەی سۆفیگەری لەو دێڕە حسێبیان بۆ کراوە. ستایش و بەرزو پیرۆز ڕاگرتنی خانەقاش خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی تری بۆ چوونەکانمان بەهێزتر دەکا.

ئێستەش بە بەرگ و بارە، عەلەمدارە شێخەباس
یا بێ نەواو بەرگە گەڕاوە بە شەخسی عوور
ل١٤٢

لەو دێڕەش حسێبێکی تایبەتی بۆ ئەو مەزار و شوێنە پیرۆزە کراوە کە ناوی شێخەباسە، ئەگەر هەموو شێخەکان لەبیرو بۆچوونی نالی وەکو یەک و لەیەک ئاستدابان نەدەبا لێرە باسی شێخەباسی بکردایەو ناوی بهێنابا و بەلایدا بچووبا. ئەو ناو هێنانە جۆرە گەورەیی و پیرۆزی بەناوەکە دەبەخشێ کە (شێخە) بەوەی بە بەرگ و بارو عەلەمدارە، ئەم دێڕە بە دوو بیروڕای نالیمان ئاشنا دەکات:

١- بەکارهێنانی وشەی شێخ بەلایەن و ڕووە گەش و تەواوەکەی.

٢- ئیمان و بڕوای نالی بە شوێنی پیرۆز و مەرقەدی پیاوچاک و خواناسە گەورەکان.

فەرشی پەڵاسە دۆشەگی خاکە سەرینی بەرد
بێ تووک و ڕووت و قووت و فەقیرو قەلەندەرە
ل١٤٧

ئەم دێڕەش چەند وشەو زاراوەیەکی سۆفیگەری بەخۆ گرتووە، بەڵام لەوەش گرنگتر ئەو هەموو سیفەتانەیە کە دراون بە یەکێک لە خواناسی و دەروێشیدا کتومت لە یەکێکی وەکو بابا تاهیری هەمەدانی دەکا.

مو ئان ڕەندەم کە نامەم بی قەلەندەر
نە خان دیرەم، نە مان دیرەم، نە لەنگەر
چو ڕۆژ ئایەد بگەردەم گەردو کۆیەت
چو شەو ئایەد بخشتان وانە هەم سەر(٣٦)

لەم جۆرە وێنانە لە ئەدەبیاتی کلاسیکدا لای زۆر لە شاعیرەکان دووبارە بۆتەوە. ئەو هێزو واتایانەی لەو دێڕە دەچۆڕێنەوە، یا ئەو تابلۆ نیگارینە و نەخشینە هونەرییە، وای لەم دێڕە کردووە کە بەبێ هیچ بەربەست و تەگەرەیەک، یا هەر بێ پەساپۆرت بە ئاسمانی دنیای

سۆفیگەری هەڵبکشێ.

مەگەر هەر یاری نەقشینم ببێتە نەقشبەندی دڵ
کە نەقشی ڕەنگی غەیری ئەو بە ئاوی دیدە شۆرا بێ
لە عەکسی زاتی بێ ڕەنگت هەتاکەی دیدە ڕەنگین بێ
جونونی لەیل و مەیلی نەقشبەندی عەکسی ئەسما بێ

لە غەزەلی (حەریقی زیقی هیجرانم. . .) ل (١٢٩) دوو جار ناوی نەقشبەند هاتووە، دوو جاریش نەقشی بەکارهێناوە، نەقشبەند ئەو واتایانەی هەیە: وێنەکێش، ئەو کەسەی وێنە دەکێشێ و نەقش دەکا. نەقشبەندی ئەو تەریقەتەیە کە لەسەر دەستی مەولانا خالید لە کوردستان بڵاوبۆتەوە. لە گفتوگۆ و قسەکردندا وشەی نەقشی دەبێتە کورتکراوەی نەقشبەندی واتە: فلان (نەقشی)یە و قادری نییە.

لە سایەی کوفری زوڵفت دڵ فەنافیننووری ئیمانە
مەڵێن زوڵمەت خەراپە وەسڵی پەروانە لە شەودایە
ل١١٣

سایە، کوفر، دڵ، زوڵف، فەنا، نوور (فەنافیننوور)، ئیمان کە نیوە دێڕی یەکەم پێک دەهێنن هەموویان وەکو زاراوە لە فەرهەنگ و دنیای سۆفیگەری بەکارن، بۆ نیوە دێڕی دووەمیش زوڵمەت، وەسڵ، پەروانە، شەو ئەوانیش هەمان ڕۆڵیان هەیە.

ئەوەی لەو دێڕە تێبینی دەکرێ نالی هەر دوو زاراوەی (فەنافینوور)و (فەنافیللا)ی بەرامبەر بە یەک ڕاگرتووە، بە دەلیلی ئەوەی خودای گەورە لە قورئاندا دەفەرموێ: (الله نور السموات والارض).

بۆ واتای گشتی ئەم دێڕەش نالی وردەکاری خۆی ئەنجام داوە، ئەگەر وشەکان وەکو زاراوە لێکبدەینەوە ئەوە واتایەکمان دەست دەکەوێ، ئەگەر وەکو وشەی ئاسایی فەرهەنگی وەریان بگرین دیارە جۆرە واتایەکی ترمان پێ دەبەخشێ.

(نالی)یەک و ئەو کەس کە تەمامی غەزەلی بیست
مەعلوومی بووە زۆر و کەمی خاریقی عادات
ل١٣٦

دوێنێ چ بوو دەتدا بە زمان لافی کەرامەت
ئەمڕۆ نەدەمت بوو نەدەمت بوو نەدەمت بوو
ل٨٧

لەجوملەی موعجیز ئەندەر موعجیزی ئەحکامی قورئانە
کە میعراجی بڵندی ئەووەلی ئایاتی سوبحانە
ل١٥٧

زاراوەکانی (خاریقی عادات، کەرامەت، موعجیزە) هەرسێکیان لە بنج و بنەواندا وەک یەکن یا زۆر لە یەک نزیکن، لە لایەکی تریش تەماشا دەکەین لە واتاو لێکدانەوە وردەکانیان لێک جیادەبنەوە. خاریقولعادات واتە ئەنجامدانی کار و کردەوەیەکە لەلایەن یەکێک، کە کەسی تر نەتوانێ بیکات. ئەو کارە سەرنج ڕاکێشانەش (بە خاوەن بیروباوەڕ و یەکێکی گومڕا و بێ باوەڕ ئەنجام دەدرێن)(٣٧). کەرامەتیش ئەو کار و کردەوانەن تەنیا شێخە گەورەکان و وەلی و خواناسەکان (ئەوانەی خودای گەورە خۆشی دەوێن) دەتوانن ئەنجامی بدەن، هۆش و لێکدانەوەی ئاسایی ئەم جۆرە کارانەی پێ قووت نادرێت. موعجیزە: ئەو کار و کردەوە و هەڵوێستانەن کە تەنیا بە پێغەمبەرەکانەوە بەندن و موعجیزە تەنیا لای ئەوانە، پێغەمبەری ئێمەش دەیان موعجیزەی لێ دەگێردرێتەوە.

وەرە با عالەمی قەلبت نیشان دەم
کەوا فەقری غینایە مردنی ژین
ل٨٥

لای نالی تەنیا جیهانێک و دوو سێ جیهان نییە، بەڵکو بە دەیان جیهان و عالەم لە مێشک و ئەندێشەیدا پەنگیان خواردۆتەوە، ئەوە نییە وا بانگمان دەکا و دەیەوێ یەکێک لەو جیهانەمان نیشان بدا. جیهانێکە پڕە لە خۆشەویستی و ئیمان و بیروباوەڕ، نالی باس لە عالەمی قەلب دەکا، ئەو عالەمەی یاسا و ڕێساکانی بە هیچ جیهانێک ناچێ، لەو جیهانە هەژارەکانی دەوڵەمەندن، مردنیشی تێدا ژیانە، عالەم، قەلب، فەقر، غینا، مردن لەو دێڕە هەموویان دەچنە ناو فەرهەنگی سۆفیگەری. لەو دێڕەش نالی لەسەر زمانی بەرامبەرەکەی عالەمێکی ترمان پێ ئاشنا دەکا.

من سەروی ڕەوانی چەمەنی عالەمی باڵام
(نالی) بە توفەیلی بووەتە سایە لە دوو من
ل٨٣

عالەمی باڵا: جیهانی سەرەوە، ئاسمان بارەگای خودا،

عالەمی مەلەکووت. لە جیهانی سۆفیگەریدا بەدەیان تاڵە ئاوریشمی بریقەدار هەن بۆ ئەوەی بەو جیهانە ببەسترێتەوە و پەیوەندییەکانی نێوان ئاسمان و زەوی پتەوتر و بە جۆشتری بکەن.

ئەگەر بە هەموو زاراوەو وشەکانی سەر بە فەرهەنگی سۆفیگەری دیوانی نالی دەور کەینەوە زۆر لە مەبەست دوور دەکەوینەوەو درێژەش دەکێشی بۆیە هەر بەوەندە واز دەهێنین و هەندێ لەو زاراوانە تۆمار دەکەین، کە دەبا لە سەروانیش بوەستین، لەبەر درێژدادڕی وازمان لێهێنا: زیکر، ڕیازەت، خەڵوەت، ئیشراق، تەلیسم، بەیتی مەعموور، تەسبیح، ڕاز، دەف، حەلقە، خەرقە، سولووک، عاریف، قەلەندەر، کەشف، یەقین، هود هود، وەسڵ.

تۆمار کردنی ئەو هەموو نموونە شیعرییانەو لەسەر نووسینیان و دەورکردنەوەی ئەو وشە و زاراوانە، وەک بابەتێک کە جەمسەرێکیان بە دنیای سۆفیگەری گرێ دراون، هەموو ئەمانە بۆچوونەکانی پێشترمان لەق و لاواز ناکەن لەوەی کە نالی هیچ پەیوەندی ڕاستەوخۆ و گیانی بەو مەیدانە نەبووە. ئەگەر بشپرسن پاش ئەو ڕادەربڕینە ئەو نووسین و لێکدانەوانە لەچی؟ لە وەڵامدا دەڵێین: سێ خاڵی گرنگ بۆ ئەو بابەتە پێش چاو دەخەین:

١- نالی وەکو زمانزانێک خەزێن و زەخیرەیەکی یەکجار زۆر و لە بن نەهاتووی هەبووە، ئەوەندە ورد و پڕ زانیاریش بووە توانیویەتی بە پێی پێویست یا بە مگێزی خۆی دێڕە شیعرەکان بەو کەرەسەیە بنیاد بنێ. وشەی وای هەڵبژاردووە کە چەندان واتا هەڵدەگرن لەوەوە دەتوانرێ بۆ هەر دیاردە و بابەتێک بەدەیان نموونە یا زیاتر لە شیعرەکانیدا هەڵبهێنجین.

٢- زانیاری و زانستێکی زۆری لەسەر سۆفیگەری هەبووە، ئەو زانیارییانەش پێویستییان بە دەربڕین هەیە (وەک جۆرە بەتاڵ بوونێکیش پێویستییەکان وا دەخوازن). تاکە ڕێگاش لەبەردەم نالی تەنیا شیعر بووە و بەس.

٣- کارکردن لەو مەیدانە بۆ یەکێکی وەک نالی زۆر لە شوێنی خۆیدا بووە، چونکە بمانەوێ و نەمانەوێ کاریگەری شاعیرانی گەورە و زانا مەزنەکانی ئیسلام بەسەر نالی و شیعرەکانییەوە دیارە، ئەو شاعیر و زانایانەش هەمان شت لەبەر کاریگەری ئایینی ئیسلام تێکەڵ بە دنیای سۆفیگەری بوونە یا ئەوانیش لە دەرەوەی جغز و تخوبەکەی کاریان بۆ کردووە.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

(١) مارف خەزنەدار (د.)، شیعری مەحوی لە نێوان سۆفیزم و دەروێشیزمدا، مەحوی، بەشێک لە بابەتەکانی فیستیڤالی مەحوی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل١٨.

(٢) خەبات عارف، ئەنتۆلۆگیا، لە بلاوکراوەکانی بنکەی چاپ و بلاوکردنەوەی ڕەسەن، سوید، ؟، ل٩٦،

(٣) مەسعود محەمەد، چەپکێک لە گوڵزاری نالی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧ ، ل٦٥.

(٤) عبدالحسین زرین کوب (دکتر)، ارزش میراث صوفیه، چاپ هشتم، چاپخانەء سپهر، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٧٧، ص١٤.

(٥) سەرچاوەی پێشوو، ص٣٣.

(٦) جیمس بیلي فریزر، رحلة فریزر، ترجمة جعفر الخیاط، الطبعة الاولی، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٤، ص٣٤.

(٧) محمد امین زکی، تاریخ سلیمانی، چاپخانەی (النجاح)، بغداد، ١٩٣٩، ل١٦٥.

(٨) مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، یادی مەردان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ٣٥٦.

(٩) محمد امین زکی، تاریخ سلیمانی، ل٩٠و ٩١.

(١٠) محمد الخال، الشیخ معروف النودهي البرزنجي، دار مطبعة التمدن، بغداد، ١٩٦١، ص٨٧.

(١١) ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەلات،

وەرگـێـڕانی ڕەشـاد مـیـران، چاپخـانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧، ل ٢٣٧.
(١٢) مـحـمـد الخال، الشـيخ مـعروف النودهي.. ص١٥.
(١٣) مـــەلا عـــەبدولكەریمی مـــودەڕیس، یادی مەردان، ب١، ل٣٢.
(١٤) سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢.
(١٥) سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.
(١٦) سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠.
(١٧) ی. ئی ڤـاسیلیـەڤا، کـوردسـتـانی. . . ل ٢٣٧.
(١٨) مـــەلا عـــەبدولكەریمی مـــودەڕیس، یادی مەردان،ب١، ل٣٥.
(١٩) كلوديوس جـــيـــمس ريج، رحلة ريج في العـراق عـام ١٩٢٠، ترجـمـة بهـاءالدين نوري، الجزء الاول، مطبـعـة السكك الحـديدية، بغـداد، ١٩٥١، ص٢٢٧.
(٢٠) حـسين خـمـري (الدكـتـور) بنيـة الخطاب النقدي، الطبعة الاولى، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٩٠، ص٥٩.
(٢١) علاءالدین سجادی، کوردەواری، چاپخانەی مەعارف، بەغدا، ١٩٧٤، ل ٨١و ٨٢.
(٢٢) عبدالكريم محمد مدرس، علماءنا في خدمة العلم والدين، الطبـعـة الاولى، دار الحرية للطبـاعـة، بغداد، ١٩٨٣، ص٥٧٦.
(٢٣) حـاجی قـادری کـۆیی (دیوان) لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی سـەردار حەمـید مـیران و کـەریم مـسـتـەفا شارەزا، بەغدا، ١٩٨٦، ل ١٨٥و ٢٥٨.
(٢٤) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٧.
(٢٥) مـحـمد فـؤاد عـبدالباقي، المعجم المفـهرس لالفـاظ القرآن الكريم، مطبعـة دار الكتب المصـرية، القاهرة، ١٩٤٤.
(٢٦) منصور علي ناصف (الشيخ)، التاج الجامع للاصول، المجلد الاول، دار الفكر، ١٩٨٦، ص٥٧.
(٢٧) (حافظ - ديوان)، ص ٨١٩، ٣٤٩.
(٢٨) محمد فؤاد عبدالباقي، المعجم المفهرس
(٢٩) قـورئانی پیـرۆز، سـوڕەتی (ال عـمـران)، ئایەتی (٣١) وەرگێڕدراوی هەژار.
(٣٠) سـەرچاوەی پێـشـوو، سـووڕەتی (المـائـدة) ئایەتی (٥٤).
(٣١) عبدالقادر عرفان العشا حسونة (الشيخ)، الاحـاديث القـدسـيـة، الطبـعـة الاولى، دار الفكر، بيروت، ؟، ص ٢٠٩.
(٣٢) حافظ (ديوان)، حافظ نامه، ص ٧٥٧.
(٣٣) سەرچاوەی پێشوو، ص ,١١٧٣
(*) (١٣٢ - ٩)، (١٠٠ - ١)، (٦٦ - ٢)، (١٠٩ - ١)، (٧٠ - ٧)، (٩٣ - ١٠)، (٨٤ - ٢)، (١٠٢ - ١٠)، (١٥٥ - ٥) (٦٦ - ٧)، (١٢٢ - ٩)، (٧٠ - ٤)، (١١٢ - ٥)، (٥٥ - ٨)، (٤٣ - ٦)، (١٤٣ - ٧)، (٥٠ - ٣)، (٩٧ - ٨)، (١٠٢ - ٦).
(**) (١٠٠ - ٤)، (٨١ - ٤)، (٩٨ - ٤)، (٩٦ - ٤)، (١٠٠ - ٣)، (٩٩ - ٧)، (٧٧ - ٥)، (٨٥ - ٣)، (١٣٢ - ١)، (٧٠ - ٢)، (١٣٠ - ٥)، (٩٧ - ١١).
(٣٤) سـيـد جـعـفـر سـجـادى (دكـتـر) ، فـرهنگ اصطلاحـات و تعـبـيـرات عـرفـانى، چاپ چهـارم، كتابخانهء طهورى، تهران، ١٣٧٠.
- سعاد الحكيم (دكتورة)، المعجم الصوفي، الطبعة الاولى، دندره للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨١.
- ابو الحـسن علي بن الجرجـاني المعـروف (بالسـيـد الشـريف)، التـعـريفـات، وزارة الثـقـافـة والاعـلام، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٦.
(٣٥) مـحي الدين ابي عـبـدالله العـربي الحـاتمي (الشـيخ الاكـبـر)، رسـائل ابن العـربي، دار احـيـاء التراث العربي، شركة علاءالدين، بيروت،؟.
(٣٦) بابا طاهر، سلسله انتـشـارات انجمن آثـار ملى، ١١٣، چاپ دوم، ١٣٥٤، شرح احوال وآثار دو بيتى هاى بابا طاهر عريان، بانضمام شرح و ترجمه و كلمات قصار وى منسوب به عين القضاة الحمدانى، بأصل وترجـمـه و كـتـاب الفـتـوحـات الربانيـه فـرج الاشـارات الهـمـدانيـه، به شـرح وتفـسـيـر مـحـمـد بن ابراهيم مشهور به خطيب وزيرى، به كوشش دكتر جواد مقصود، ص١١٢.
(٣٧) سـيـد جـعـفـر سـجـادى (دكـتـر)، فـرهنگ اصطلاحات و...، ص ٣٣٥.